

İRAN EDEBİYATI ve FİRDEVSİ

Celâl İNAL

Kökleri milattan öncesine dayanan Fars edebiyatının en ünlü simalarından olan Firdevsî üzerine bir inceleme mahiyetindeki bu makalede, ilk önce Fars edebiyatının yakın tarihimize kadarki dönemleri hakkında kısa bilgiler sunulmuş, daha sonra Firdevsî'nin hayatı incelenmiştir.

Kökü itibarıyla dünyanın en eski dilleri arasında yer alan Farsça, milattan yediyüz yıl öncesine ait açık tarihi ve bin yıllık yazılı eserleriyle İran'ın köklü ve sağlam kültürünün kanıtıdır.

Bu eserler İran'ın kültür ve sanat düzeyini yansıtır.. Birçok dilin aksine Farsça, asırlardır ağırlık ve heybetini hiçbir yara almadan korumayı başarmıştır. Bugün kullanılan Farsça, bin yıl önce yazılan Firdevsî'nin Şahname'sinde kullanılan Farsça ile hemen hemen aynıdır. Oysa dörtüyük yıl önce Şekspirin eserlerinde kullandığı İngilizce, bugün aynı dili konuşan insanlar tarafından rahatlıkla anlaşılmamaktadır.

Firdevsî, otuz senesini tüm İran destanlarını toplamaya adanmış ve toplam 35 yıllık emeğinin karşılığı olarak "Şehname' adlı İran edebiyatının başyapıtını kaleme almıştır. Kitabın önsözünde "gerçi otuz yıl uğraştım, ama sonunda Farsça dilinden İran milletini yarattım" demiştir.

İran edebiyatının en eski örneklerinden biri Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'dır. Eski İran kültürünü yansıtan bir başka önemli yapıt, Hudayname, ortaçağ İslam kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Arap istilasından sonra ateşe tapan İranlılar, buna karşı kendi din ve kültürlerini ülkenin birçok bölgesinde, özellikle de Hazar Denizi'nin kıyılarında sürdürdüler; şarkılarını, eski destanlarını ve ulusal kahramanlarına ilişkin efsane ve öykülerini zihinlerinde yaşattılar. 200 yıl kadar süren Arap dilinin etkisi daha sonra azalmaya, Farsça edebi ürünler verilmeye başlandı. Bilindiğine göre ilk Farsça şiir söyleyenler dil bilgini Ebu Hıfz Sogdi (9. yy.) ve Abbas Merzevi'dir (ö. 815-816).

Samaniler döneminde edebiyat gelişti; birçok şair ve yazar yetişti, Buhara ve Semerkand birer bilim merkezi oldu. İslam sonrası Fars şiir ve düzyazısının temeli de bu dönemde atıldı. Bu dönemin başlıca şairleri Ebu Şekur Belhi, Ebu'l Mueyyed Belhi, Şehid Belhi, Rudeki Emare Mervezi, Kisai Mervezi, Maruf Belhi, Muncik, Ebu Şuayip Herevi, Revnaki, Cuybari, Buhari, Tahir Hüsrevani, Emir Ağaçi ve Dakiki idi. Bunların hemen hepsi kasideleriyle ün yapmıştı, içlerinde mesnevi yazan da vardı. En tanınmışları olan Rudekî'nin sekiz mesnevisi olduğu söylenir. Ayrıca kaside, gazel ve rubaide de çok başarılı olan Rudekî, kendinden sonra gelen şairler tarafından çok taklit edilen ve Farsça şiiri Arapçanın etkisinden kurtaran ilk şairdi. Bu dönemde gerek şiir, gerekse düzyazıda dil yalın, anlatım yapmacılıktan uzaktı. Farsçaya girmiş Arapça sözcükler çok azalmıştı.

Gazneliler Devleti döneminde Fars edebiyatı büyük bir gelişme gösterdi. Sultanların şair ve yazarları korumaları sonucunda bu alanda büyük atılımlar yapıldı, birçok şair, yazar ve filozof yetişti. Şiir biçim ve içerik açısından tam bir olgunluğa ulaşırsa da, şiir türlerinde önemli değişiklik olmadı. Şairler kaside, gazel, kıta, mesnevi ve rubai tarzında yapıtlar verdiler. Göze çarpan tek yenilik, Minuçehri ile başlayan musammat tarzıydı. Bu dönemin başlıca şairleri Fars edebiyatının en ünlü kahramanlık destanı Şehname'nin yazarı Firdevsi, kasideleriyle Ferruhi ve Unsurî, münazara tarzındaki manzumeleriyle Esedi'ydi (ö. 1030).

Sonra farklı edebiyat akımları ortaya çıktı. Horasan bölgesinde yetişen şairlerin çoğu bir yere kadar eskiye bağlı Horasan üslunu sürdürürken, Irak ve Azerbaycan'da yetişenler edebi sanatlarla süslü, daha ağıdalı bir tarzı benimsediler ve şiirlerinde o zamana değin görülmemiş mezmunları kullanarak Irak üslubunu geliştirdiler.

Büyük Selçuklular döneminde düzyazı da şiire koşut bir gelişme gösterdi; önceki dönemlere göre Farsçaya ilgi arttı ve edebiyattan başka tarih, tasavvuf, ahlak, tıp vb. konularda da bir çok yapıt yazıldı.

Cengiz Han'ın 13. yüzyıl başlarında İran'a saldırmasıyla Moğol istilası başladı. Büyük Selçuklulardan sonra İran'ın çeşitli bölgelerinde hüküm süren Harezmsahlar ve Salgurlular gibi sülaleler de zamanla tarih sahnesinden silindi. Moğol saldırılarıyla birçok kent yakılıp yıkıldı, buralarda yaşayan birçok insan öldürüldü. Bu arada edebiyat ve bilim de büyük zararlar gördü, birçok cami, medrese, vakıf ve kütüphane yakılıp yıkıldı, binlerce kitap yok edildi. Moğolların saldırılarından kurtulabilen bilgin, şair, yazar ve tarihçiler İran'ın başka bölgelerine, Hindistan, Irak ve Anadolu'ya kaçtılar. Moğollar zaman içinde İranlılarla karışıp kaynaştılar.

Moğollardan kurtulmak için kaçanlar özellikle Hindistan ve Anadolu'da yapıtlarıyla Fars edebiyatının İran sınırlarının dışına çıkmasında büyük rol oynadılar. Bu dönemde İranlı şairler gerek içerik gerekse de biçim açısından her türden şiir yazmakla birlikte, Moğolların baskı ve zulmünden çekinerek düşüncelerini ancak tasavvuf perdesi altında söylediler. Bu nedenle tasavvuf şiiri zenginleşerek çok olgun bir düzeye ulaştı. Bu dönemde gazel kasidenin yerini aldı. Bu dönemin başlıca şairleri Mesnevi, Divan-ı Şems, Fih Mafih, Mecalis-i Seb'a gibi yapıtları ve mektuplarıyla Mevlana Celaleddin Rumi ile dünyaca ünlü Gülistan'ın ve Bostan'ın yazarı Şirazlı Sadi, Mevlana'nın oğlu Veled ve Fars edebiyatının gelmiş geçmiş en büyük gazel ustası Hafız'dı.

Moğollar ve Timurlular dönemlerinde düzyazı önce kısa bir duraklama geçirdikten sonra yeniden canlandı. Özellikle tarih ve tasavvuf konularında pek çok yapıt yazıldı. Bu dönemde Farsçada izlenen önemli bir yenilik de, birçok Türkçe ve Moğolca sözcüğün dile girmesiydi. Bunların birçoğu günümüz Farsçasında da kullanılmaktadır. Timur'un ölümünden sonra iktidarı ele geçiren Safeviler döneminde Şiilik resmi mezhep olduğu için, edebiyat da daha çok Şiiliği yayma yolunda bir gelişme gösterdi. Hz. Ali, On İki İmam'a bağlılık ve Kerbela Olayı şiir ve düzyazı yapıtlarının çoğuna konu oldu. Bu dönem edebiyatının belirgin özellikleri, dinsel

yapıtların o zamana değin Arapça yazılırken Farsça yazılmaya başlaması, bir yandan Timur döneminin ağır ve ağıdalı üslubunun kullanılması sürerken, bir yandan da şiire yeni bir özellik kazandıran, ince duygular ve hayallerle süslü Hint üslubunun gelişmesidir. Pek çok şair ve yazar yetişmesine karşın gene de Fars edebiyatında bir gerilemeyi simgeleyen bu dönemde gazel ve tasavvuf şiiri bırakıldı. Ama bütün bunlara karşın Fars edebiyatı ülke dışında özellikle Hindistan'da ilgi gördü.

Hint üslubundan uzaklaşan şairler ve yazarlar Horasan ve Irak üslubu iki temel akıma yöneldi. Bu akım Bazgeşt-i Edebi (Edibiyatta Geriye Dönüş) adı verilen üslubun temelini oluşturdu. Bazgeşt-i Edebi'nin önde gelen temsilcileri Firdevsi, Unsuri, Ferruhi, Minuçihri, Enveri ve Hakani'ydi. Bu üslup Kaçar sülalesinin egemenliğinin sonuna değin sürdü. İran'da Batı ile ilişkiler ve yenileşme hareketleri bu dönemde başladı. İlk basımevi 1817'de Tebriz'de kuruldu. 1850'de Emir Kebir'in kurduğu Darülfünun'a 1852'de Avrupa'dan profesörler çağrıldı. Başta Fransız klasikleri olmak üzere, Batı edebiyatının pek çok Farsçaya çevrildi. Dil yalınlaştı, yayınlar arttı, halk için birçok yapıt yazıldı, gazete ve dergiler çıkarıldı.

İran'da 1908'de meşrutiyetin ilanı ile edebiyatta da yeni bir dönem açıldı. İranlı şair ve yazarların birçoğu Avrupalı şair ve yazarların etkisi altında kalarak onların tarzında yapıtlar verdiler. Eşitlik, düşünce özgürlüğü, vatanseverlik edebiyatta en çok işlenen konular oldu. Genellikle halkın gereksinimine ve beğenisine uygun düşmeyen, belli bir sınıfa yönelik eski edebiyat bırakıldı. Halkın çoğunluğunun anlayacağı bir dille, toplumsal içerikli yapıtlar oluşturuldu. Yeni ve modern tarzda öğretim yapan çeşitli okullar açıldı, gazete ve dergiler yayımlandı, halk okuma yazma öğrenmeye özendirildi. Bir yandan eski bilim ve edebiyat yapıtları yeniden yayımlanırken, bir yandan da Batı'daki bilimsel yapıtlar Farsçaya çevrildi. Roman, öykü ve tiyatro gibi yeni türler denendi. Bazı şairler aruzla şiir yazmayı sürdürürken, birçok şair serbest ölçüyü kullanmaya başladı.

Çağdaş İran şiirinin doğuşunda Türk şiirinin büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü Meşrutiyet döneminde yetişen yazar ve şairlerin çoğu, Avrupa ile ilişkilerini sürdürürken, ilk konak yeri durumundaki İstanbul'da uzun süre kalmışlar, burada birçok gazete ve dergi yayımlamışlardı. Bu arada Türk şiir ve edebiyatından da esinlenmişlerdi. İran şiiri, aşağı yukarı, Türk şiirinin o dönemdeki evrelerini izledi. Bu dönemde Farsça şiir, hem biçim hem de içerik bakımından değişime uğradı; aruz yavaş yavaş bırakılırken, şiirin konusunu da toplumsal olaylar oluşturmaya başladı.

Meşrutiyet'ten günümüze değin düzyazı yapıt veren yazarlar arasında Mirza Akahan Kirmani, Mirza Melkum Han, Zeynelabidin Meragi, Abdurrahim Talibof ve Ali Ekber Dihhoda sayılabilir.

Yusuf İtisami, Seyyid Fahreddin Şamdan, Said Nefisi ve Muhammed Hicazi tarihsel ve toplumsal içerikli romanlarıyla, Cemalzade, Sadık Hidayet, Calül Al-i Ahmed, Bozorg Alevi, Sadık Çubek, Ali Muhammed Afgani ve Samet Behrengi roman ve öyküleriyle, Ummid, İrec Mirza, Bahar, Pervin İtisami, Hanleri, Furuğ Ferruhzad ve Nima Yuşiç ise şiirleriyle İran edebiyatının 20. yüzyıldaki belli beşli temsilcilerindedir.

Firdevsi

Asıl adı Ebu'l-Kasım Mansur (935 – 1020-26). İran'ın ulusal destanı Şehname adlı manzum yapıtıyla ünlü şair.

Tarihsel Tus kentinin bir köyünde doğdu. Yüzyıllar boyunca anlatılan çeşitli efsaneler karşın yaşamına ilişkin çok az şey bilinmektedir. Şiirlerindeki kişisel göndermelerden bazı ipuçları elde edilmişse de, en güvenilir kaynak bir 12. yüzyıl şairi olan Nizamî-i Aruzî'nin Çehar Makale'de verdiği bilgilerdir. Nizamî-i Aruzî, Firdevsi'nin mezarını 1116/17'de ziyaret etmiş ve doğduğu bölgede onunla ilgili çeşitli söylentileri bir araya toplamıştır.

Nizamî'ye göre, mülk sahibi olan Firdevsi'nin yüksek bir geliri vardı. Tek çocuğu olan kızının çeyizini yapmak için başladığı yapıtını 35 yılda tamamladı. 60 bin beyitten oluşan Şehname (1829, 4 Cilt; Şehname, 1945-55, 4 cilt) aslında aslında Firdevsi'nin gençliğinde aynı adı taşıyan bir düzyazı metinden yaptığı derlemeye dayanır. Daha çok Pehlevî döneminde yazılan Hudayname'nin çevirisi olan bu metin, efsane dönemlerinden II. Hüsrev'in (hd 590-628) hükümdarlığına değin İran hükümdarlarının tarihini ele alır. Ayrıca Sasanilerin 7. yüzyılda Araplar'a yenilmesini konu eden ek bilgileri de içerir.

İslam öncesi efsanevi İran döneminin tarihini şiire dönüştüren ilk şair Dakiki'ydi. Samaniler döneminde saray şairi olan ve katledilerek öldürülen Dakiki, ancak 1.000 beyit yazabilmişti. Zerdüş'tün ortaya çıkışını anlatan bu dizeleri Firdevsi gerekli açıklamaları yaparak anonimleştirdi.

1010'da tamamlanan Şehname'yi Firdevsi anayurdu Horasan'da hükümdarlığını ilan eden Gazneli Mahmud'a sundu. Şair ile hükümdar arasındaki ilişki konusunda söylentiler çeşitlidir. Nizamî-i Aruzî'ye göre, Firdevsi Gazne'ye gider ve Vezir Ahmed Bin İbn Hasan Meymendi'nin yardımıyla Mahmud'un kendisini kabul etmesini sağlar. Ama Mahmud vezirin düşmanlarının etkisi altında kalarak Firdevsi'ye az bir ödül verir. Bu olaydan duyduğu düş kırıklığıyla Herat'a giden Firdevsi orada altı ay kaldı. Daha sonra doğum yeri olan Tus üzerinden Mazanderan'a geçti ve Sıpahbâd Şehriyar'ın sarayına sığındı.

Şehname'nin önsözünde yer alan ve Sultan Mahmud üzerine yazdığı 100 dizelik yergiyi Şehriyar'a okudu. Şiirini Mahmud yerine, İran'ın ilk krallarının soyundan geldiği için Şehriyar'a damak istedi. Ama Şehriyar Firdevsi'yi şiiri Mahmud'a adamaya razı etti, yergiyi de yüksek bir fiyatla satın alarak Şehname'den çıkartılmasını sağladı. Nizamî, Firdevsi'nin yerginin metnini yot ettiğini, elde yalnızca altı dize kaldığını yazmıştır. Ama özgün metin günümüze tam olarak ulaştığı için, bu açıklama gerçeğe uymamaktadır.

Firdevsi'nin yaşıllık döneminde uzun süre İran'ın batısında ya da Bağdat'ta Büveyhilerin konuması altında yaşadığı sanılmaktaydı. Bunun nedeni Yusuf ile Züleyha adlı mesneviyi Firdevsi'nin yazdığı görüşünün yaygın oluşuydu. Ama daha sonra bu mesnevinin Firdevsi'nin ölümünden 100 yıl sonra yazıldığı ortaya çıkmıştır. Gene Nizamî-i Aruzî'nin yazdıklarına göre Sultan Mahmud, Hindistan'a yaptığı seferlerden birinden dönerken, veziri Ahmed İbn Hasan Meymendi ona Şehname'den uygun bir yer okuyarak Firdevsi'ye haksızlık ettiğini söyler. Bu haksızlığı düzeltmeye karar veren sultan, Gazne'ye döndüğünde 60 bin dinar değerindeki çivit, saraya ait develerle Tus'a götürülmesini ve Firdevsi'ye verilmesini emreder. Ama çivit taşıyan develer kentin bir kapısından girerken, Firdevsi'nin tabutu da öbür kapıdan çıkmaktadır. Tutucu bir din adamı Müslüman mezarlığına gömülmesine karşı çıktığı için, cenazesi kent surunun dışındaki bir bahçeye gömülür. Firdevsi'nin tek kızı sultanın armağanını kabul etmez, çivitlerin geliri Tus'taki bir hanın onarımına harcanır. Nizamî, Firdevsi'nin ölüm tarihinden söz etmez. Daha sonraki uzmanların verdiği bilgilere göre, en erken 1020, en geç 1026'da ölen Firdevsi'nin 80 yıldan fazla yaşadığı kesindir.